

*Вікторія
Шамрай*

УДК 130.2

КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ ТА ЕФЕКТ ПУБЛІЧНОГО ДИСКУРСУ

На сьогодні криза демократії стала однією з чільних тем світового філософсько-політичного дискурсу. На це є чимало спонук у поточній соціально-політичній ситуації та процесах, що розгортаються у глобальному світі, але саме явище є далеко не новим. Застереження щодо ризиків та вад демократичного урядування, включно з небезпеками його переродження, лунали від початку ствердження демократичної ідеї в політичній практиці модерну. Досить згадати показові в цьому плані класичні праці А. Токвіля та Дж. Ст. Міля [Токвіль, 1999; Міль, 2001]. Можна сказати, що критична рефлексія щодо підвалин сучасної демократії, полеміка щодо її оптимальної моделі та механізмів дії складає невіддільний чинник існування самої цієї політичної форми.

Дух самокритики, властивий демократичному життю, не слід сприймати як вираз фрустраційної невдоволеності демократією чи як ознаку її непереборної «недосконалості» як суспільного ладу. Тут виявляє себе природа самої демократії, яка має постійно підтверджувати та навіть перевстановлювати себе в кожному акті та ситуації суспільної життєдіяльності. Сенс демократії як народовладдя передбачає, що вона є радше не певним станом чи порядком, а передусім *прагненням та процесом*.

Дух самокритики та криза демократичного урядування

Якщо розуміти народ у дусі простої колективності, то тоді демократії ніщо не заважало б бути лише

© В. ШАМРАЙ,
2018

нормативним порядком. Так, до речі, демократію і розуміють у більшості республіканських моделей, для яких достатньо, щоб спільнота здійснювала владу в режимі самоврядування — самостійного, внормованого волею самої спільноти розпорядження власними справами.

Однак для повноти розуміння демократії і сам народ має бути досягнутий інакше, ніж просто спільнота, і, водночас, вирішальна роль людської особи в організації суспільної дійсності не має бути забута. Демократично досягнутий народ — це, вочевидь, не просто «більшість» або чиста колективність, певна спільнота людей. Це самочинна і самодіяльна величина, у приналежності до якої і шляхом участі в якій конститується та здійснює власне життя кожна особа. Свого часу цей принцип чітко висловив Аристотель, зазначивши у «Політиці»: «Хто в силу своєї природи, не внаслідок певних обставин, живе поза державою, — той в розумовому відношенні або надлюдина, або нелюд» [Аристотель, 2000: с.17]. Народ для особи — громадянина — не просто спільнота, а умова й уособлення *людяності*. Лише в цьому випадку спільнота, в якій існує індивід, стає *його* народом.

Другий аспект демократії як «народовладдя» не менш важливий. У демократичному врядуванні не тільки виражає себе «воля народу», а й уможливується реалізація індивідом його *свободи*. «Демос» як демократично організований народ взагалі не спільнота, а *форма участі особи у спільному житті*, яка забезпечує її свободу і права. Демос — це структура життєдіяльності суспільства, що підпорядковує перебіг усіх суспільних справ та прийняття рішень самим учасникам суспільства, передусім громадянам. Без цього засновку — забезпечення та забезпечення особистих (і групових) прав і свобод — жодний формат «народовладдя» не можна вважати дійсно демократичним.

Проте реалізація свободи — завжди відкритий процес, втілення шансів і спроможності до самовизначення, а не проста даність існування чи формальне правило. Саме тому демократія відбувається з більшим чи меншим успіхом у кожній ситуації соціальної дії, а не є простою ознакою системи врядування. Питання достеменності, автентичності неусувно стоїть перед демократичним урядуванням, що й викликає до життя перманентний процес критичної рефлексії як *норму* і сталий чинник демократично організованого життя. Тут можна провести аналогію демократії з розумністю чи добродієністю. Адже розумність також не є раз і назавжди визначеною ознакою, а має підтверджувати себе в розв'язанні кожного інтелектуального завдання; так само добродієність існує настільки, наскільки особистість виявляє свої чесноти тут і тепер, у кожному конкретному вчинку.

Від загального духу самокритики, природно властивого демократичному життю, треба відрізнити *кризи демократичного врядування у власному сенсі слова*. Про останні може йтися переважно у двох вимірах: або коли демократію заперечено з боку інших форм урядування та організації суспільного життя, або коли з тих чи тих причин демократичний лад виявляється не-

спроможним впоратися з новими проблемами та викликами існування суспільства. Демократія є завжди загроженою з боку інших сил та тенденцій, властивих соціальності. Її криза позначає ситуацію, коли демократія стає нездатною впоратися з тиском цих іншорідних сил і перероджується на систему взаємодій, далеку від демократичних принципів.

Прикладом першого випадку може слугувати тоталітарний виклик демократії у XX сторіччі. Тоталітаризм нищить і відкидає демократичне врядування, водночас позиціонує себе як правдиве народовладдя, і тому номінально долучається до демократичної ідеї. Однак роль репресивності як ледь не головного чинника соціальної динаміки та розвитку в тоталітарних системах (що можливо лише за умови примату певного соціального інтересу над невіддільними правами людини) вочевидь оприявнює декларативність усіх демократичних зазіхань з боку тоталітарних режимів. Адже фундаментальними для демократії є цінність (внутрішнього) миру та організація суспільного життя як простору, вільного від насильства.

Натомість тоталітаризм робить вирішальну ставку на насильство не за логікою соціальної боротьби, а відпочатково. Революційне насильство для них не стільки засіб і тим паче не вимушений захід, а радше сенсоутворювальний чинник самих перетворень. Раймон Арон з цього приводу зазначав: «Режими стали тоталітарними не внаслідок поступового розвитку, а на основі початкового прагнення докорінно перетворити чинний порядок відповідно до своєї ідеології. У революційних партій є спільні риси, які призводять до тоталітаризму, — масштабність устремлінь, радикальність позицій і вибір гранично крайніх засобів» [Арон, 1993: с. 259]. Шляхом розвитку соціальної держави («держави добробуту» — *welfare state*) та інших модулів соціальної саморегуляції (зокрема, антимонопольного законодавства) демократичний лад зумів впоратися з цим небезпечним викликом. Цей тип викликів демократії, здатних спричинити її кризу, наразі виносимо за дужки розгляду.

Нас першою чергою цікавить друге джерело кризи демократії — втрата нею дійовості під тиском внутрішніх проблем і колізій соціально-політичного розвитку суспільства. Певною точкою відліку і симптомом цієї внутрішньої кризи сучасного демократичного урядування можна вважати появу 1975 року доповіді «Криза демократії» Круазьє, Гантінгтона та Ватанукі для Тристоронньої комісії під головуванням З. Бжезинського. В ній виокремлено три типи викликів демократичному урядуванню. По-перше, це виклики середовища, прямо не похідні з демократичної системи; вони є наслідками світових економічних та соціально-політичних процесів. По-друге, це виклики, похідні з трансформацій соціальної структури та соціальних тенденцій, властивих самим демократичним суспільствам. Зокрема, йдеться про трансформацію соціальних цінностей в напрямку індивідуалізму, що стає перепорою для мобілізації громадян на суспільно значущі цілі. По-третє, це виклик, що постає з процесу функціонування самої демократії. Його розцінюють як найбільш небезпечний [Круазьє, Гантінгтон, Ватанукі, 1975].

Через тридцять років після зазначеної доповіді італійський дослідник сучасної кризи демократії Луїджі Ферраджолі зосереджує свою увагу саме на останньому процесові, який він позначає як «конституціональну демократичну кризу внутрішніх порядків» [Ferrajoli, 2005: p.53]. Він виокремлює три аспекти цієї кризи, що відповідають трьом просторам, в яких існує та виражає себе конституційна демократія: політика представницької демократії, інституційний поділ влад та простір гарантування правової підпорядкованості держави. Відповідно постають три аспекти кризи: (1) посилення виконавчої влади з одночасним зменшенням авторитету парламенту — фактично йдеться про тенденцію до персоналізації урядом «колективної волі» та виродження на цій підставі політичного плюралізму у монархію; (2) дифузія публічної та приватної сфер життя, панування ринку над публічною сферою та концентрація різних влад і впливів (медіа, капіталу, публічної влади) в одних руках; (3) криза законності та примату права — послаблення гарантій фундаментальних прав і свобод, приватизація низки ділянок суспільної сфери, традиційно забезпечуваних державою (пенітенціарна система, навіть армія тощо). Внаслідок цього «структура конституційної держави як інструменту, який гарантує фундаментальні права, розривається на шматки й вони деградує до патримоніальних, комерційних і договірних прав, що вочевидь суперечить їхньому універсальному характеру та конституційному рангу» [Ferrajoli, 2005: p. 56].

Треба враховувати, що впродовж десятиріч досвіди осмислення кризи демократії поставали в контексті світового протистояння двох соціально-політичних систем. Це не могло не накладати на теоретичний дискурс певний ідеологічний відбиток, створюваний кон'юктурою глобального політичного протистояння. Після краху СРСР та системи «реального соціалізму» на якийсь час примат отримало уявлення про незаперечність демократії як суспільно-політичного ладу — про всесвітньо-історичну перемогу ліберальної демократії. Своєрідним теоретичним маніфестом такого погляду стала відома концепція «кінця історії» Френсиса Фукуяма [Фукуяма, 1990]. Історія увінчується, за думкою Фукуяма, повною перемогою ліберальної демократії над своїми світоглядними опонентами. Відтак для людства не залишається інших альтернатив розвитку, крім ліберальної демократії. А втім, відтоді сам Фукуяма написав інші праці, зокрема «Великий крах», в якому висловлює вже зовсім іншу позицію, фактично дезавуюючи ідею всесвітньої перемоги ліберальної демократії [Фукуяма, 2005].

Можна сказати, що на сьогодні уявлення про кризу демократії стало домінуючим у соціально-філософському дискурсі. Граничним виразом цього тренду є праці на кшталт книги Френка Карстена та Карела Бекмана «По той бік демократії: чому демократія веде не до солідарності, розквіту та свободи, а до соціальних конфліктів, неконтрольованих витрат та тиранії» (2012). Критику демократії здійснюють з огляду на те, що в ній вбачають диктат більшості та держави, форму колективістського панування, що вне-

можливе особисті свободи [Карстен, Бекман, 2016]. Навряд чи доречно вести змістову полеміку з подібними виявами своєрідної теоретичної перверзії та публіцистичної кон'юнктури. Але вони показові як симптом реальних гострих проблем та колізій, що їх переживає сучасна демократія.

Вияви її кризи вельми відмінні, і різні дослідники виокремлюють різні її причини та складові. Не занурюючись у цю теоретичну суперечку, використаємо для репрезентації феномену кризи сучасної демократії Резолюцію Парламентської асамблеї Ради Європи «Демократія в Європі: криза та перспективи» (2010 рік). Цей документ чітко визначає гетерогенні симптоми кризи, дає їх оцінку і пропонує заходи для її подолання. Перевага звернення до цього документа полягає в тому, що у ньому у знятому вигляді присутні результати теоретичного осмислення кризи сучасної демократії, і водночас Резолюція є виявом політичної волі європейської спільноти, що надає її твердженням особливої ваги і значущості.

Резолюція ПАРЕ вирізняє шість симптомів, шість ознак кризи демократії. Вияви кризи є різними, але спільний знаменник полягає в тому, що реальна залученість пересічних громадян (власне, громадянської спільноти) до урядування дедалі відчутніше зменшується і підважується. Фактично відбувається деградація народовладдя, яке поступово перетворюється на декларативну величину (влада від імені народу, але майже без участі народу). Тобто нинішня криза демократії — це передусім криза представницької демократії, *криза реальної участі* громадян у прийнятті суспільно значущих рішень. Великою мірою цьому процесові сприяють маніпулятивні технології публічної комунікації, передусім у діяльності мас-медіа. Відтак перед сучасним демократичним суспільством постає нагальне завдання подолання кризи представницької демократії. Без виконання цього масштабного і багатовимірного соціального завдання сама демократія перетвориться на фантом, фікцію. Якою вона на сьогодні, на жаль, уже значною мірою стала. Стурбованість подібним станом речей перетворилась на постійний умонастрій суспільної свідомості розвинених демократій. Показово, що ПАРЕ навіть визначає окреме «право на участь у впровадженні суспільних справ» і визначає його як «одне з прав людини і одну з основних політичних свобод і як таке має бути втілене в Європейській конвенції з прав людини» [Демократія в Європі, 2010: п. 3].

Шляхи подолання кризи і потенціал деліберативної демократії

Різноманітні соціально-політичні сценарії подолання кризи представницької демократії орієнтуються зазвичай на нові форми демократичного урядування, в тому числі на розвиток прямої демократії. Особливо впливовою із сучасних теорій прямої демократії є інформаційна теорія демократії, яку розвиває, зокрема, Мануель Кастельс [Кастельс, 2000]. Проте, хоч як це парадоксально, вплив ідей прямої демократії в сучасній політичній практиці значно перевищує їхній вплив на сучасні соціально-

політичні теорії урядування. Прикладом може бути безпрецедентний успіх руху «П'яти зірок» в Італії. Він виник лише 2009 року (заснований коміком Беппе Грилло), але вже 2016 року поховав надуспішного прем'єр-міністра Маттео Ренці, перемігши його на референдумі щодо реформи державного управління. На виборах 2018 року рух «П'яти зірок» став найуспішнішою окремою політичною партією, здобувши майже третину голосів виборців (правоцентристський блок Берлусконі набрав 37%). Однак щодо прямої демократії є і серйозні застереження, квінтесенцією яких є так званий «диктат більшості».

Справді, пряма демократія у великих суспільствах, здійснювана у форматі голосувань, є вочевидь вразливою і легко піддається маніпуляціям. Це показав і досвід плебісцитів ХХ сторіччя. Тому виникає потреба в залученні громадян до системи врядування (тобто посилення демократичної участі), але в інших форматах, ніж прямий волевияв шляхом голосувань. Має бути знайдений середній шлях: той, який би, з одного боку, дав змогу уникнути фактичного усунення громадян від урядування шляхом монополізації його політичними кланами та бюрократичними структурами «виконавчої влади», а з іншого боку, дав би змогу запобігти маніпуляціям суспільної свідомості, що до них вдаються ті ще інституційовані політичні гравці, що використовують вразливі якості «плебісцитної демократії».

Пошук цього середнього шляху використання можливостей публічного дискурсу розпочався ще у 1980-ті роки. Так, аналізуючи тенденції трансформації суспільства за умов інформаційної доби, Дж. Несбіт виокремлював перехід від представницької до партиципаторної демократії (тобто демократії співучасті) [Несбит, Ебурдин, 1992]. А співучасть, своєю чергою, передбачає інтенсивну суспільну комунікацію та розвиток її різноманітних ефективних форм, тобто використання потенціалу суспільного дискурсу. Ймовірно, найбільш системно використовує ефект дискурсу в демократичному урядуванні модель деліберативної демократії. Ця модель передбачає здійснення врядування в режимі постійного публічного аргументованого дискурсу, участь в якому відкрита для всіх громадян. Принцип дискурсу вдало поєднує можливість широкого залучення громадськості до прийняття суспільно значущих рішень з імперативами раціональності. Порядок дискурсу має забезпечити від свавілля більшості і надати перевагу не найбільш масовій, а найбільш аргументованій позиції.

Деліберативна демократія здатна сприяти розв'язанню кризи сучасної демократії подвійним чином: по-перше, вона розширює можливості участі громадян у врядуванні, створює формати обговорення суспільно значущих питань та процедур впливу на прийняття рішень державними інститутами та органами місцевого самоврядування. В цьому плані вона долає неправомірну концентрацію влади в руках політикуму і повертає правдивий сенс народовладдю. По-друге, добре організований деліберативний демократичний дискурс здатен стати антидотом — протиотрутою — для маніпулятивних технологій публічної комунікації.

Отже, виходячи із ситуації кризи сучасної демократії, ми прийшли до ліберативної демократії та потуги публічного аргументованого дискурсу як засобу подолання цієї кризи.

Відтак виникає наступне питання: яким має бути дискурс, щоб відповідати своєму суспільному покликанню? Тобто бути невіддільним компонентом та універсальним опосередковувальним чинником демократичного врядування.

Деліберативна демократія передбачає найширшу участь усіх зацікавлених осіб у розв'язанні тих чи тих суспільно значущих питань. Вона робить відкритий публічний дискурс неодмінною універсальною процедурою, яка опосередковує всі важливі владні рішення та дії. Фактично йдеться про особливий режим існування влади в суспільстві, умовою якого є постійний, відкритий, публічний діалог. Цей діалог — публічне обговорення проблем — стає однією з ключових інституцій демократичного врядування, загалом здійснення влади у суспільстві і прийняття всіх важливих для спільноти рішень.

Відбувається процес, який Габермас називає «дискурсивною раціоналізацією постанов адміністрації» [Габермас, 2005: с.370]. Тобто йдеться про коригування та опосередкування адміністративної влади силою комунікативної раціональності. З цього джерела утворюється особливий тип влади — комунікативна влада. Це влада непрямої дії. Габермас визначає її так: «Комунікативні структури публічної сфери містять розгалужену систему сенсорів, що реагують передусім на тиск проблематики, важливої для всього суспільства, і сприяють появі впливової громадської думки. Громадська думка, що завдяки демократичним процедурам перетворюється на комунікативну владу, не може «врядувати» сама по собі, а може тільки вказати, в яких конкретних напрямках слід використати адміністративну владу» [Габермас, 2005: с. 371].

Очевидно, що діалог у межах деліберативної демократії не є «чистою комунікацією». Він завжди є зацікавленим обговоренням. Позиції та аргументи учасників дискурсу тут з необхідністю опосередковані їхніми інтересами та виражають спрямованість цих інтересів. Наївно та утопічно уявляти публічний дискурс на кшталт неупередженої академічної дискусії, в якій усі параметри комунікації задає прагнення істини.

Для досягнення своїх цілей дискурс деліберативної демократії має бути: (1) дискурсом *публічним* (здійснюваним «перед публікою», не прихованим від громадськості, а завжди доступним для її уваги); (2) дискурсом *відкритої громадської участі* (доступність «для всіх» учасників суспільства; кожен має у ньому «право голосу»); (3) дискурсом *неупередженим* (вільним від ангажованості тим чи тим обраним інтересом); (4) дискурсом *аргументованим* (опертим на силу раціонального мислення і властиві йому вимоги аналітичності, логічності, доказовості тощо — загалом усі головні вимоги раціональності); (5) дискурсом (*соціально*) *відповідальним* (здійснюваним у постійній усвідомленості того, що він є (а) не свавільною мовленнєвою практикою, а має *прескриптивну природу* — є вагомою основою соціальної дії і власне самою дією

і (б) не лише засобом досягнення мети учасника дискурсу, а й одночасно конститутивним чинником *постійного переустановлення суспільства*¹.

Назвемо ці сутнісні характеристики дискурсу деліберативної демократії *критеріями автентичності дискурсу*.

Проблема продуктивності (автентичності) публічного дискурсу

Як публічному дискурсу досягти цих якостей? Інакше кажучи: як має бути організований дискурс, щоб він ефективно відіграв свою роль основи демократичного врядування? Це питання далеко не зайве, оскільки щодо організації та потуги дискурсу виникають два взаємопов'язані застереження.

Перше постає з природи публічного дискурсу як дії *практичного, а не теоретичного розуму*. Це означає, що дискурс підпорядкований не *принципові істини як такої*, а *принципові блага*. У випадку демократичного врядування дискурс є виявом не лише комунікативної, а й *практичної* раціональності. Цей характер дискурсу й відбивається у приматі принципу блага (який, принагідно зазначу, не суперечить істині як такій, але, попри те, має змістовно самостійне значення). Судження в суспільному діалозі мають не дескриптивний, а прескриптивний характер. Вони покликані не виявити певну фактичність, а задати напрямок і формат застосування волі, докладання спільних зусиль та дій щодо тієї чи тієї проблеми суспільного життя. Істина (як засвідчення об'єктивного стану речей) у цьому контексті має, безумовно, певне значення. Але це значення є лише засобом для прийняття рішення. Тому істина постає як чинник, підпорядкований рішенню, бажаній інтенції волі. А зміст цього спрямування і висловлює категорія блага.

Друге застереження пов'язане з тим, що учасниками дискурсу є *зацікавлені особи*. Інакше кажучи — *носії інтересів*. Відтак, зрештою, участь у комунікації беруть не особи, а *інтереси, певні соціальні позиції*. Однак у цьому випадку правдива комунікація перетворюється на тяжбу інтересів. Вимоги аргументованого дискурсу підміняються корисливими пріоритетами. Утворюється патова ситуація, коли інтереси блокують один одного, а дискурс руйнується.

Назвемо цю ситуацію *проблемою ангажованості дискурсу*.

¹ Виходжу з розуміння демократії як соціально-політичного ладу (режиму існування суспільства), який передбачає не лише певну інституційну структуру, а й постійне процедурне підтвердження. Демократія як система чутливості до інтересів, стану і прагнень учасників — всіх (!) учасників — суспільства не може обмежитись сталою структурою, а потребує постійної зацікавленості та продуктивної роботи із запитамі учасників суспільства всієї системи врядування. Ця вимога правдивого демократичного ладу створює ситуацію своєрідного постійного перевстановлення суспільства. Це, до речі, зазначає і Резолюція ПАРЄ: демократія — «це нескінченний процес, який щоденно піддається випробуванням» [Демократія в Європі, 2010].

Як розв'язати цю колізію? Адже якщо публічний дискурс перетворюється на суцільне змагання інтересів, то благо врешті-решт редукується до форми окремого інтересу, воля якого взяла гору у тяжбі. Небезпека такої логіки очевидна. Адже тоді переможцем завжди вивлятиметься сильніша воля, а перевага сили (потуги, комунікативної майстерності, ресурсів та каналів впливу) аж ніяк не тотожна правдивому ствердженню блага як суспільного блага. Благо тут ототожниться з благом панівного. Але сенс демократичного врядування полягає не в тому, щоб організувати відкрите змагання, в якому перемаже особний та, ймовірно, цілком корисливий інтерес, дотримання якого обіцяє благо для його носія, але може бути — і часто буває — шкідливим та руйнівним для громадянської спільноти, для народу загалом. Демократія покликана забезпечити такий перебіг суспільного життя, який зорієнтований на спільне благо, на загальний інтерес народу — тобто всіх учасників суспільства. Демократія — це не змагання, яке санкціонує перемогу сильнішого, а взаємодія учасників суспільства, яка зберігає та підтримує шанси для кожного.

Маємо суперечність: дискурс завдяки строгості своїх процедур має забезпечити реальну участь громадськості у владі, але учасниками дискурсу завжди є конкретні інтереси, які прагнуть досягти успіху. А в цій боротьбі вони плюндрують порядок дискурсу. Його раціональність все відчутніше обмежується раціональністю прагматичного прагнення реалізації власних інтересів.

Вочевидь, процедури є дієвими настільки, наскільки вони стали формами поведінки учасників дискурсу. Але як вони можуть стати формами поведінки, якщо ці форми визначаються власними інтересами? Тут ми стикаємося з новою редакцією відомого «ідеологічного парадоксу Мангайма» [Манхейм, 1994: с. 66–85]. Цей парадокс стосується труднощів обґрунтування об'єктивного соціального пізнання. Адже якщо всі суб'єкти пізнання належать до соціальної дійсності, то вони заангажовані власними інтересами, а тому не здатні сприймати дійсність неупереджено. Відтак усі образи соціальної дійсності стають ідеологічно ангажованими, необ'єктивними. Як перебороти силу власного інтересу заради слідування вимогам раціональної процедури дискурсу? Для розв'язання цієї суперечності потрібно ввести роль *медіуму дискурсу*.

Найближчим чином медіумом дискурсу є його *процедури* (правила та способи його здійснення, що забезпечують його відповідність критеріям автентичності), сукупність яких можна назвати порядком дискурсу. Порядок дискурсу — це його *інституціалізована форма*, яка передбачає, що публічний дискурс став *усталеною смисловою структурою суспільної комунікації (культурним порядком дискурсу, підтримуваним і забезпечуваним усіма складовими суспільного життя — від соціальних форм та інституцій або політичної системи до етосу, звичаїв, ментальних особливостей людей)*. Відтак порядок дискурсу нікому не належить, а є інтерсуб'єктивною величиною, забезпечуваною всією соціокультурною системою життєдіяльності суспільства.

Проте процедури не існують самі по собі. Вони отримують дієвість настільки, наскільки стають максимами волі учасників. А оскільки дискурс

принципово є простором, вільним від примусу, принцип «процедура через волю дієвця» стає дедалі вагомішим. Тому медіум дискурсу має не лише інституціалізований, а й персоналізований формат. У своєму персоналізованому вигляді медіум дискурсу є *публічним інтелектуалом*.

В понятті публічного інтелектуала відображено дві головні якості: (а) він є учасником публічного дискурсу; (б) його участь у дискурсі підпорядкована вимогам процедур — власне вимогам комунікативної раціональності. І він не просто сам слідує цим вимогам, а підпорядковує їм весь перебіг комунікації. Це своєрідний дієвець не від імені власного інтересу, а від імені порядку дискурсу.

Ефект публічного інтелектуала і загальне благо

Публічний інтелектуал як медіум дискурсу деліберативної демократії є дієвцем, якості якого відповідають критеріям автентичності публічного дискурсу. Відповідно він постає як *толерантний, незаангажований, компетентний, соціально відповідальний інтелектуал*. Ці якості уможливають його участь у дискурсі за логікою ефективності (користі, продуктивності) самого дискурсу, а не за логікою окремого соціального інтересу.

Публічного інтелектуала *недостатньо розуміти як персону, конкретну особистість*. Це обмежений погляд, який містить у собі потенційну небезпеку образу «ідеальних особистостей». Публічний інтелектуал є не ідеальною особистістю, а певною *теоретичною (водночас комунікативною) ідеалізацією*. Він передусім є не особа, сповнена чеснот, а особлива, в певному сенсі ключова *роль* у порядку дискурсу. По суті, публічний інтелектуал сам є невіддільною частиною процедур дискурсу і тому в певному розумінні може бути названий процедурним чинником. Долаючи вплив власного інтересу, публічний інтелектуал стає актором від імені *загального блага*.

Дискурс (деліберативна демократія) лише тоді відповідає своєму призначенню, коли забезпечує не лише свободу виразу і відстоювання окремого легального інтересу, а передусім здійснення будь-яких інтересів у контексті досягнення та реалізації *спільного* чи то *загального блага*. Тому деліберативна демократія лише тоді є дієвою, коли створює простір для *виявлення* та реалізації загального блага як *загальної умови реалізації будь-яких окремих соціальних інтересів*.

Зазвичай загальне і спільне благо ототожнюють. А втім, стосовно соціальних інтересів вони мають різний сенс і їх доцільно розрізняти. *Спільне благо є формою сполучання, інтеграції окремих інтересів*. Це узгоджена учасниками дискурсу користь, результат консенсусу, в якому втілюється баланс інтересів. Фактично під цим титулом існує «інтерес всіх», підсумок домовлення інтересів між собою. Синонімом «спільного блага» є «інтегральний інтерес».

Природа загального блага є суттєво іншою. *Загальне благо — це апріорна структура: з нього виходять учасники дискурсу як сенсу та цінності, яка уможливує саме конституювання та існування інтересів*. Загальне благо є умовою їх можливості. Якщо спільне благо (інтегративний інтерес) є ре-

зультатом консенсусу, спільної згоди наявних окремих інтересів, то загальне благо передує їм і постає в режимі *визнання*.

Зауважу, що загальне благо не щось стороннє чи протилежне (хоча час-то змістовно протилежне) окремим інтересам. *Воно є умовою можливості артикуляції та продуктивної реалізації окремих соціальних інтересів*. Отже, публічний інтелектуал — це медіум дискурсу, який репрезентує загальне благо та вимоги комунікативної раціональності (тобто умови та засади дискурсу деліберативної демократії) та є рушійною силою процесу вироблення інтегративного інтересу (досягнення продуктивного консенсусу) в процесі суспільного діалогу. Він постає передусім не як особа, а як режим розуміння і мовлення, спрямований на загальне благо, на продуктивний, суспільно корисний та адекватний станові справ сенс (вимоги раціональності), а не на окремих корисливий соціальний чи особистий інтерес.

Публічний дискурс так чи так залишатиметься ареною тяжби та битви особистих та колективних егоїзмів. Проте у дискурсі мають ефективно діяти два принципові застереження: по-перше, спосіб виявлення та комунікативної конкуренції має бути підпорядкований неупередженим правилам комунікації — таким, які ставлять всіх учасників, незалежно від їхньої соціальної потуги, в рівні умови та орієнтують на сенс; по-друге, окрім особливих інтересів постійною величиною всіх обговорень має бути загальне благо — як та інтерсуб'єктивна цінність, що уможлиблює всі конкретні інтереси. Образно кажучи, можливість рухатися куди заманеться виникає лише тоді, коли існує відкритий простір. Якщо відкритого простору немає, рухи будь-куди унеможливаються.

Якщо прийняти тезу, що деліберативна модель з характерним для неї приматом дискурсу здатна суттєво сприяти подоланню кризи сучасної демократії, то виникає питання щодо перспектив цієї моделі в Україні. Ситуація кризи демократії висуває завдання відновлення її засад. В нашій країні йдеться не про відновлення, а про становлення засад демократичного урядування. Проте логіка цього процесу не може оминати й загальносвітових тенденцій, зокрема, вагомій та впливовій ролі деліберативного принципу в демократичній організації сучасного суспільства. Відтак розглянемо, якими є стан, можливості та перепони публічного дискурсу в нашій країні. Тим самим значною мірою прояснюються перспектива і завдання української демократії.

Проблеми публічного дискурсу в Україні

Розпочну аналіз української ситуації з *місця та ролі державної влади в життєдіяльності суспільства*. Характерним для Габермасового аналізу ефекту деліберативної демократії є виокремлення політики та політичної влади в окремішню підсистему суспільства, що співіснує з іншими. Перед поглядом Габермаса постає «суспільство, що в нього політична система вставлена лише як одна з кількох підсистем. Навіть згідно зі своїм власним процедурним саморозумінням, дорадча, заснована на міркуваннях

політика й далі має статус певного компонента у складному суспільстві, що загалом опирається нормативному підходові, який практикують у теорії права» [Габермас, 2005: с. 372].

На противагу цьому, в Україні фактично відсутня автономія різних суспільних підсистем. Єдиною силою, що стверджує себе в усіх сферах, є державне врядування, яке Габермас іменує адміністративною владою. Воно є тією інстанцією, лише за посередництва якої досягається економічний успіх, інтелектуальна чи художня відзнака, реалізація громадських ініціатив, інформаційний вплив тощо. Вочевидь така залежність усіх сфер суспільства від державних структур є ознакою зовсім не сучасного, а архаїчного суспільства. Тому базове завдання демократизації України полягає в автономізації (тобто розвитку на власних засадах) головних підсистем суспільства. Першочерговою умовою успішності цього процесу є обмеження державного врядування властивою йому публічною політичною сферою. Ключовим показником і чинником цього є відокремлення влади від бізнесу. Відтак деліберативна демократія має відіграти вкрай важливу соціальну роль сили витіснення адміністративної влади (власне, чиновницького свавілля) з неналежних місць її присутності.

Другою проблемою є *суспільний простір, в якому здійснюється дискурс*. Публічна сфера постає як своєрідна сцена дискурсу. Публічність є доволі складним феноменом (наприклад, у ґрунтовному дослідженні «Падіння публічної людини» американський дослідник Ричард Сенет виокремлює чотири конститутивні елементи, які визначають феномен суспільного життя. Перший — це публіка, другий — відмінність між публічною і приватною сферами, третій — критерії достовірності, четвертий — способи самовираження [Сеннет, 2003: с. 60–77]).

Не охоплюючи весь сенс публічності, зупинюся лише на одному аспекті. Публічна сфера — це символічний простір, інспірований готовністю соціальних акторів вести свої справи відкрито і прозоро (тобто перед очима публіки, громадськості). Причому публіка в публічній сфері ніколи не залишається самим лише спостерігачем. Публічність є таким режимом ведення справ, який робить усі суспільні процеси відкритими для участі громадськості (звісно, у визначеній правовою процедурою спосіб).

Головною проблемою України в плані публічної сфери є *амбівалентна соціальність*. Кожна суспільно значуща дія реалізується у двох вимірах: один — показова публічність, інший — правдивий (і закритий, прихований від очей громадськості) порядок прийняття рішень та їх здійснення. Українська публічна сфера й до сьогодні залишається переважно лише частиною політичного та соціального театру — місцем демонстративних ритуалів, а не справжнім місцем подій. Публічну сферу здебільшого використовують суто для оприлюднення та легалізації рішень, прийнятих соціальними та політичними гравцями в інший спосіб. Це можна бачити навіть на рівні публічності керівних органів держави, як-от парламент. Рішення досягаються zde-

більшого не дебатами у залі засідань, а шляхом кулуарних домовленостей (так звані «договірняки»). Очевидно, що лише наступ на приховану соціальність (в тому числі правова відповідальність за подібний режим дій) та мінімізація її впливу дадуть змогу з'явитися не позірній, а справжній публічній сфері, в якій тільки й може отримати дієвість публічний дискурс. Інакше він ніколи не вийде за межі можливо й яскравих, але лише теревень.

Третя проблема — це *симулятивний характер дискурсу*. Як впливає з попередньої характеристики своєрідної муляжності публічної сфери, навіть найзмістовніший дискурс у такому просторі залишиться малодієвим. Однак в умовному просторі демонстративної соціальної гри, позбавленої правдивої відповідальності, він не має шансів перетворитись на змістовну практику. Адже від початку дискурс задається як симуляція. Так, обговорення застосовують не як ефективний механізм урядування (тобто здійснення влади), а як чисті демонстрації начебто демократичного характеру наявного панування. Державна влада (та й влада взагалі) продовжує існувати в режимі панування, а не спільної публічної участі всіх зацікавлених осіб. У публічному дискурсі чинної влада (яка, по суті, має авторитарний характер) лише легітимує себе, демонструє свою народність. Тобто суто маніпулятивно стверджує свої права, робить вигляд широкої суспільної участі в процесі врядування там, де вона насправді відсутня. Публічний дискурс за цих умов розвивається як суто риторична, симулятивна практика. Замість бути втіленням комунікативної раціональності, такий дискурс стає зразком цинізму і глуму над громадськістю.

Тому навіть у тих випадках, коли дискурс не є симулятивним, він залишається безпорадним і неправним. Публічний дискурс в Україні розгортається спорадично, несистемно, без його належного визнання можновладцями (у вигляді участі у дискурсі та врахування виголошених громадськістю вимог). Відсутні авторитетні, загальновизнані майданчики дискурсу (а двійка-трійка таких відомих телемайданчиків лише виявляє їхню роль щонайбільше політичного театру, а не місць вироблення рішень). Іншим прикладом своєрідної злиденності публічного дискурсу є структура і зміст українських новин. В них чергові ДТП, вбивства чи сексуальні збочення займають незрівнянно більше місця, ніж громадські ініціативи. Розподіл новинної і загалом мас-медійної уваги вочевидь не на користь стану і динаміки громадянської участі у суспільних справах.

Лікування цієї хвороби публічного дискурсу передбачає, звісно, розвиток *культури дискурсу*. Утім, важливо зважати не лише на чинник інтелектуальної вправності дискурсу, а передусім на умову його соціальної дієвості. У цьому плані зверну увагу і на *вкрай нерозвинений стан публіки в Україні*. Він утворює четверту вагому проблему публічного дискурсу в нашій країні. Адже публіка — це не маса людей, а автономні індивіди, які є соціально відповідальними і готові (потенційно) до участі в суспільних справах. В соціальному плані такий автономний індивід є представником середнього класу, ним

не може бути люмпен. Можна сказати, що середній клас (та автономія індивіда, яку він уособлює) складає соціальну основу дискурсу. Перебування переважної частини населення за межею бідності, глибока злиденність життя прирікають людину на перманентну ситуацію виживання. Така люмпенізована людина не здатна бути носієм певного, окресленого інтересу (не кажучи про щось більше); і тим менш вона здатна виробляти шляхом дискурсивних практик рішення, спрямовані на спільне благо, тобто інтегративний інтерес. Вона по суті не є громадянином.

Слабкість і нечисленність середнього класу в Україні вкрай ускладнює пошук суспільного консенсусу. Образно кажучи, пазл інтегративного інтересу весь час розпадається, його важко зібрати до купи. За цих умов дискурс демократії досягає переважно негативної єдності — тобто у своїй спрямованості «проти». Природно, що об'єктом цього протестного дискурсу стає соціальна верхівка, власне — владна корпорація українського суспільства. Це соціальний топос, на якому може прогресувати соціально відповідальний публічний дискурс. Хоча за умов слабкості публіки та маніпулятивності дискурсу отримує також розвиток практика суто фейкових, квазі-громадських протестів.

Остання проблема деліберативної демократії, на яку хочу звернути увагу в межах українських реалій, це *підступність процедури*. За класичною концепцією деліберативної демократії процедура є якраз тим засновком, який забезпечує неупередженість розгляду справи і відкриває — навіть гарантує — як можливість громадської участі в ній, так і аргументованість самого дискурсу. Проте в українських реаліях можна казати про злякисне переродження процедур, через що їхній ефект змінюється з точністю до навпаки — вони стають перешкодами у реалізації прав, а не їх гарантами.

Утім, не лише в Україні, а й у країнах розвиненої демократії процедури здатні набувати *репресивного характеру*. Яскраву ілюстрацію цього знаходимо у фільмі «Я, Деніел Блейк», який отримав «Золоту гілку» Каннського фестивалю 2016 року. Там ми бачимо англійського робітника похилого віку, у якого хворе серце. Лікар ставить відповідний діагноз, але соціальний працівник робить опитування Блейка згідно з формуляром, і той суто формально, через обурення безглуздими питаннями, не набирає необхідної кількості балів. Хвора людина залишається без засобів існування і помирає. Поруч із цим приклад молоді мами двох дітей, яка через тягнучку на кілька хвилин запізнюється на призначений час прийому і теж залишається «за бортом» життя. Так процедура перетворюється на форму відчуження від громадянина його прав (останні слова Блейка: «Я громадянин!»).

Процедури покликані забезпечити ефективність комунікації та неангажованість дії корисливим інтересом чиновника (запобігання корупції). Натомість бюрократичне зловживання процедурою має геть протилежний ефект. Воно стає ґрунтом для корупції, способом відчуження прав та моральної деградації у вигляді легалізації байдужості. Відтак очевидно, що

процедура потрібна, але сама по собі вона не є гарантією доброякісності процесу.

Звісно, було б надто наївно покладати сподівання на розв'язання цих складних соціальних проблем на постать публічного інтелектуала. Це системне завдання трансформації всього суспільства. А публічного інтелектуала належить мислити передусім не як особу, якогось нового месію, а як певну роль у структурі дискурсу. Однак у такій ролі він утворює необхідний елемент демократичної процедури. І цей елемент належить цілеспрямовано створювати. Особливу значущість у цьому процесі набувають як відповідно реформована система освіти, так і участь громадян у широкому полі суспільних ініціатив, які покликані коригувати дії державних та місцевих органів влади в їх спрямуванні на реальні потреби та інтереси громадян, а також — не менш важливий аспект — бути засобами суспільного контролю над діяльністю держави, бізнесу та всіх інституційованих соціальних гравців.

ДЖЕРЕЛА

- Арістотель (2000). *Політика* (пер. з давньогр. та передм. О.Кислюка). Київ: Основи.
- Арон, Р. (1993). *Демократія и тоталитаризм*. Москва: Текст.
- Габермас, Ю. (2005). Три нормативні моделі демократії (сс. 364–372). В: *Демократія*. Київ: Смолоскип.
- Демократія в Європі: криза і перспективи* (2010). Резолюція ПАРЄ № 1746. Одержано з: <http://www.andigross.ch/html/DemEuroRuss.pdf>.
- Кастельс, М. (2000). *Информационная эпоха: экономика, общество и культура*. Москва: ГУ ВШЭ.
- Карстен, Ф., Бекман, К. (2016). *По ту сторону демократии: почему демократия ведёт не к солидарности, процветанию и свободе, а к социальным конфликтам, неконтролируемым расходам и тирании*. Москва: Create Space Independent Publishing Platform. Одержано з: <https://truthrus.wordpress.com/2015/11/26/beyond-democracy>.
- Крузьє, М., Гантінгтон, С., Ватанукі, Дз. (1975). *Криза демократії. Доповідь Тресторонній комісії про урядування в демократіях*. Одержано з: <http://www.iarex.ru/articles/52589.html>.
- Манхейм, К. (1994). Идеология и утопия. В: К. Манхейм, *Диагноз нашего времени* (сс. 7–276). М.: Юрист.
- Мілля, Дж.С. (2001). Роздуми про представницьке врядування. В: Дж.С. Мілля, *Про свободу* (сс. 131–366). Київ: Основи.
- Несбит, Дж., Ебурдин, П. (1992). *Что нас ждёт в 1990-е годы. Мегатенденции. Год 2000*. Москва: Республика.
- Сеннет, Р. (2003). *Падение публичного человека*. Москва: Логос.
- Токвіль, А. (1999). *Про демократію в Америці*. Київ: Всесвіт.
- Фукуяма, Ф. (2005). *Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку*. Львів: Кальварія.
- Фукуяма, Ф. (1990). Конец истории? *Вопросы философии*, 3, 25–34.
- Ferrajoli, L. (2005). The crisis of democracy in the era of globalization. In: *Law and justice in a global society* (сс. 53–59). Granada, Espana. Retrieved from: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4388/2/sf-05-39.pdf>.

Одержано 18.10.18

REFERENCES

- Aristotle (2000). *Policy*. [In Ukrainian] Kyiv: Osnovy. [=Арістотель 2000]
- Aron, R. (1993). *Democracy and totalitarianism*. [In Russian] Moscow: Text. [=Арон 1993]
- Habermas, J. (2005). Three normative models of democracy. [In Ukrainian] In: *Democracy* (pp. 364-372). Kyiv: Smoloskyp.
- Democracy in Europe: a crisis and prospects* (2010). Resolution PACE #1746. Derived from: <http://www.andigross.ch/html/DemEuroRuss.pdf>. [=Демократія 2010]
- Castells, M. (2000). *Information Age: economy, society and culture*. [In Russian] Moscow: SU HSE. [=Кастельс 2000]
- Carsten, F., Beckman, K. (2016). *Beyond Democracy: Why democracy does not lead to solidarity, prosperity and liberty but to social conflict, runaway spending and a tyrannical government*. [In Russian] Moscow: Create Space Independent Publishing Platform. Derived from: <https://truthrus.wordpress.com/2015/11/26/beyond-democracy>. [=Карстен 2016]
- Crozier, M., Huntington, S., Watanuki, J. (1975). *Crisis of democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. [In Ukrainian] Derived from: <http://www.iarex.ru/articles/52589.html>. [=Крузьє 1975]
- Mannheim, K. (1994). Ideology and utopia. [In Russian] In: K. Mannheim, *The Diagnosis of Our Time* (pp. 7–276). Moscow: Yurist. [=Мангейм 1994]
- Mill, J.S. (2001). Considerations on representative governance. [In Ukrainian] In: J. S. Mil, *On Liberty* (pp.131–366). Kyiv: Osnovy. [=Мілл 2001]
- Naisbitt, J., Aburdene, P. (1992). *What Awaits Us in the 1990s. Megatrends. Year 2000*. [In Russian] Moscow: Respublika. [=Несбит 1992]
- Sennett, R. (2003). *The Fall of Public Man*. [In Russian] Moscow: Logos.
- Tocqueville, A. (1999). *Democracy in America*. [In Ukrainian] Kyiv: Vsesvit. [=Токвіль 1999]
- Fukuyama, F. (2005). *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*. [In Ukrainian] Lviv: Kalvariya. [=Фукуяма 2005]
- Fukuyama, F. (1990). The End of History? [In Russian] *Voprosy Filosofii*, 3, 25–34.
- Ferrajoli, L. (2005). The crisis of democracy in the era of globalization. In: *Law and justice in a global society* (pp. 53–59). Granada, Espana. Derived from <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4388/2/sf-05-39.pdf>

Received 18.10.18

Вікторія Шамрай

КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ ТА ЕФЕКТ ПУБЛІЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті аналізується сучасна криза демократії як один із ключових чинників соціально-політичної ситуації глобального світу. Проведено змістове розмежування між критичною рефлексією щодо дієвості механізмів, процедур та інших елементів урядування, яка становить невіддільний вимір демократичного життя, і власне кризою демократії як способу самоорганізації суспільства. Вирізняє два формати цієї кризи: (1) заперечення демократичного устрою з боку інших соціально-політичних систем (передусім тоталітарних режимів); (2) втрата демократією дієвості під тиском внутрішніх проблем і колізій розвитку суспільства. Осереддя сучасної кризи демократії полягає у кризі політичної участі громадян у процесі управління та взагалі здійснення владних функцій. Тому це передусім є кризою представницької форми демократії. Серед шляхів її подолання наголос робиться на механізмах прямої демократії, що забезпечує залучення громадян у практики урядування. Виходячи з недоліків традиційних форм прямої демократії (зокрема, плебісцитів), пропонується модель деліберативної демократії, що органічно поєднує в собі розширення можли-

востей участі громадян в урядуванні з нейтралізацією маніпулятивних технологій публічної комунікації. Обґрунтовано комплекс вимог до публічного дискурсу, щоб він був спроможний відповідати завданням деліберативної демократії (критерії автентичності дискурсу). Особливу роль в ньому має відіграти медіум дискурсу — публічний інтелектуал. Виходячи з цих теоретичних засновків, проаналізовано стан і проблеми публічного дискурсу в Україні. Це дає змогу визначити перспективу деліберативної демократії в українському суспільстві.

Ключові слова: криза демократії, політична участь, урядування, дискурс, деліберативна демократія, спільне благо, публічний інтелектуал.

Viktoria Shamrai

THE CRISIS OF DEMOCRACY AND THE EFFECT OF PUBLIC DISCOURSE

The article analyzes the contemporary crisis of democracy as one of the key factors in the socio-political situation of the global world. A substantive separation between critical reflection on the effectiveness of mechanisms, procedures and other elements of government, which constitutes an inseparable dimension of democratic life, and the actual crisis of democracy as a way of self-organization of society, is conducted. Two versions of this crisis are distinguished: (1) the denial of a democratic system by other socio-political systems (first of all totalitarian regimes); (2) the loss of democracy by virtue of the pressure of internal problems and conflicts in the development of society. The devastation of the contemporary crisis of democracy lies in the crisis of political participation of citizens in the process of governance and, in general, the exercise of power functions. That is why, first of all, the crisis of the representative form of democracy. Among the ways of overcoming it, the emphasis is on the mechanisms of direct democracy, which ensures the involvement of citizens in government practices. Proceeding from the drawbacks of traditional forms of direct democracy (in particular, plebiscite), a model of deliberative democracy is proposed, which organically combines the expansion of opportunities for citizen participation in government with the neutralization of manipulative technologies of public communication. The complex of requirements for public discourse is substantiated so that he could answer the tasks of deliberative democracy (criteria of authenticity of a discourse). A special role in it must be played by the media of discourse — a public intellectual. Based on these theoretical foundations, the state and problems of public discourse in Ukraine are analyzed. This allows us to determine the prospect of a deliberative democracy in Ukrainian society.

Keywords: The crisis of democracy, political participation, governance, discourse, deliberative democracy, common good, public intellectual.

Шамрай, Вікторія — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

Shamrai, Viktoria — Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of Philosophy of Culture, Ethics, and Aesthetics, Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine.
